

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

КМЕТЬ Вікторія Сергіївна

УДК 821.161.2.09 "18/19":7.049]:398.4

**АРХЕТИП ВІДЬМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ
XIX–XX СТОЛІТТЯ**

Спеціальність 10.01.01 – українська література

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Львів – 2017

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української літератури імені академіка Михайла Возняка Львівського національного університету імені Івана Франка.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент
Бондар Лариса Петрівна,
Львівський національний університет
імені Івана Франка, доцент кафедри української
літератури імені академіка Михайла Возняка.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Голод Роман Богданович,
ДВНЗ “Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника”, декан Факультету філології,
професор кафедри української літератури;

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
Легкий Микола Зіновійович,
ДУ “Інститут Івана Франка НАН України”,
завідувач відділу франкознавства.

Захист відбудеться “30” травня 2017 р. об 11⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.051.13 у Львівському національному університеті імені Івана Франка (79000, м. Львів, вул. Університетська, 1).

Із дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка (79601, м. Львів, вул. Драгоманова, 5).

Автореферат розісланий “28” квітня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
доцент

Р. О. Крохмальний

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Образ відьми є одним із найцікавіших і найдавніших архетипних образів, що маркований потужним психологічним резонансом та неабияким зацікавленням із боку носіїв різних культур світу. Літературознавство останніх десятиріч відзначається великою увагою до універсальних сюжетів та мотивів, рецепції архетипних символів. Тож дослідження побутування, особливостей інтерпретації та ретрансляції архетипних образів є надзвичайно актуальним у сьогоденні гуманітарної науки.

В українському культурному дискурсі тема відьомства доволі широко репрезентована в художній літературі, до того ж, підкріплена значним фольклорним та етнографічним матеріалом. Однак новітніх досліджень цього явища в літературознавстві майже немає, тому вибір напрямку наукового дослідження зумовлений необхідністю ґрунтовного та комплексного аналізу. Проблему інтерпретації та функціонування архетипного образу відьми в українській літературі комплексно ще не було досліджено, а окремі спроби таких студій не можна вважати вичерпними. Також варто зауважити, що вибірковий, проте детальний аналіз феномену відьомства в текстах чужоземної літератури, міфології, фольклору та історіографії, дозволив чіткіше окреслити особливості інтерпретації архетипу відьми, дав можливість вивчити його модифікації. Головне завдання цього дисертаційного дослідження полягає у відстеженні проявів і трансформацій архетипного образу відьми в українській літературі XIX–XX ст., аналізі варіантів літературної дифузії цього архетипу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у Львівському національному університеті імені Івана Франка на кафедрі української літератури ім. акад. М. Возняка в рамках теми “Етнодуховні і культурософські концепти в західноукраїнській літературі і літературознавстві першої половини XX ст.” (номер державної реєстрації НДР: № ДР 0115U003696).

Також із урахуванням безпосереднього опрацювання фондів Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка робота виконана відповідно до наукової теми “Видатні діячі української науки та культури в інтелектуальному дискурсі XX – початку XXI ст.: Біобібліографічний аспект” (номер державної реєстрації НДР: № ДР 0113U005122).

Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні Вченої ради філологічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол № 5 від 18 лютого 2009 року), на засіданні Вченої ради Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол № 33/2 від 25 лютого 2009 року), на засіданні Бюро Наукової ради НАН України з проблем “Класична спадщина та сучасна художня література” (протокол № 2 від 28 травня 2009 року).

Мета і завдання дослідження визначені з урахуванням специфіки наукової проблеми, актуальності обраної теми та стану її дослідження. **Мета дисертації** – комплексний аналіз ідейно-художнього феномену архетипу відьми в українській

літературі XIX–XX ст., а також дослідження процесу демонізації жінки, варіативності, модуляцій образу-символу відьми в контексті ідейно-тематичних, філософських пошуків, творчого авторського вирішення проблеми демонічного, висвітлення основних етапів конструювання, побутування і трансформації архетипного образу відьми в українській літературі.

Для реалізації зазначеної мети визначено наступні **завдання**:

- виявити, проаналізувати особливості рецепції образу відьми та визначити рівень його трансформацій в українській літературній традиції;
- дослідити способи та специфіку конструювання архетипу відьми на ґрунті фольклорного, етнографічного та літературного матеріалу;
- охарактеризувати особливості актуалізації та творчого відтворення архетипу відьми в художніх текстах;
- виявити та проаналізувати інтерпретаційні суголосся архетипного образу відьми в чужоземному культурному просторі, а також простежити ретрансляцію архетипу відьми в іконописній традиції та образотворчому мистецтві.

Об'єкт дослідження – твори українських письменників, у яких використано образ відьми, здійснено його традиційну або авторську інтерпретацію. Для найбільш цілісного аналізу образу відьми не тільки в контексті літературного явища, але як соціокультурного конструкту в дослідженні залучено приклади зі зарубіжної літератури, а також невербальні тексти, зокрема матеріали з іконопису та образотворчого мистецтва. Також допоміжними матеріалами роботи слугують фольклорно-етнографічні та історіографічні праці.

Предмет дослідження – форми ретрансляції і трансформації архетипу відьми, особливості його побутування в українській художній літературі, процес творчої рецепції цього образу-символу та вплив на авторську інтерпретацію історичного, фольклорного й етнографічного матеріалу, а також варіативність прочитання архетипного образу відьми в контексті його демонічних модуляцій в художніх текстах.

Хронологічні межі роботи зумовлені посиленням зацікавлення українською демонологією з боку дослідників, а також активним залученням її до художньої літератури. Архетип відьми здобув одну з найширших актуалізацій і ретрансляцій у першій половині XIX, а на зламі XIX та XX століть відбулися світоглядні зміни, що вплинули на побутування цього архетипу в літературі та сприйняття явища відьомства в соціокультурній сфері. Варто зазначити, що аналіз текстів у дисертаційній роботі подекуди виходить за вказані хронологічні рамки, що дозволило виявити основні тенденції побутування та рецепції архетипного образу відьми та збагатити ілюстративний матеріал дослідження.

Теоретико-методологічну основу роботи становлять: теоретичні студії про традиційні сюжети й образи В. Антофійчука, Є. Бартмінського, Л. Виноградової, І. Денисюка, М. Еліаде, І. Зварича, Дж. Кемпбелла, Є. Мелетинського, А. Нямцу, С. Толстої, Н. Фрая, Дж. Фрейзера, К. Юнга та інших; дослідження з фольклору та етнографії українських та чужоземних дослідників: В. Антоновича, О. Афанасьєва, В. Гнатюка, М. Грушевського, П. Іванова, Ф. Колесси, О. Кольберга, В. Милорадовича,

А. Свидницького, Л. Старєвої, О. Стороженка, М. Сумцова, І. Франка, М.-Л. фон Франц, М. Цепенкова, В. Шухевича та інших; історичні та культурологічні дослідження про судові процеси у справах чарівництва, зокрема: З. Амішай-Майселс, С. Білостоцького, К. Диси, А.Каустова, О. Кісь, А. Козицького та інших.

Для більш ґрунтовного та всебічного аналізу архетипу відьми постає потреба в пошуку адекватного інструментарію аналізу, в залученні неоднорідного матеріалу міжгалузевого характеру, різних підходів і методів дослідження цього явища. **Методологічною основою** дослідження обрано комплексний підхід у вивченні формування, трансформації та побутування архетипу відьми в українській літературі XIX–XX ст., тому **методи** застосовано у зв'язку зі специфікою досліджуваного матеріалу та їхньою доцільністю. У цій роботі використано такі наукові методи: аналізу, синтезу та узагальнення отриманих результатів, структурно-типологічний, культурно-історичний, метод психоаналізу й архетипної критики, порівняльний та інтермедіальний метод, використано елементи постколоніальної та феміністичної критики, а також символологічної герменевтики.

Наукова новизна дослідження. Пропонована праця – перше в українському літературознавстві системне та комплексне дослідження проблематики та поетики інтерпретації та ретрансляції архетипу відьми у творчому доробку авторів української літератури. Також у дисертаційній роботі залучено фольклорні джерела (результат власних польових записів), які вперше введено в науковий обіг.

Теоретичне значення роботи. Результати цієї дисертаційної роботи можуть бути використані у процесі подальшого вивчення світогляду та творчої спадщини українських письменників, а також у дослідженні й інтерпретації побутування та ретрансляції універсальних образів і сюжетів у художній літературі.

Практичне значення дисертації зумовлене можливістю залучення результатів роботи під час викладання курсів із літературознавства, використання в дослідженнях із міжкультурних комунікацій, а також етнографії та фольклористики. Низка положень дисертаційної роботи є актуальними з точки зору осмислення та вирішення деяких питань міждисциплінарного характеру, зокрема в контексті дослідження архетипу відьми як соціокультурного конструкту.

Особистий внесок. У результаті проведеного дослідження уточнено та сформульовано низку положень і висновків, нових у концептуальному плані й актуальних для літературознавчої науки:

- простежено й уточнено визначення поняття *архетип*, запропоновано його тлумачення, покладаючись на сучасний стан архетипних студій та контекст функціонування цього терміна в літературознавстві;
- з'ясовано низку стереотипних уявлень про чарівництво, зокрема під час здійснення записів фольклорних матеріалів було виявлено унікальні лексеми, якими досі послуговуються для означення чарівництва;
- окреслено основні мотиви про чарівництво у фольклорі та схарактеризовано форми побутування архетипу відьми в українській демонології;
- ідентифіковано та проаналізовано особливості трансформації та інтерпретаційні форми архетипного образу відьми в українській літературі XIX–

XX ст., схарактеризовано авторський внесок у конструювання архетипу відьми в художніх текстах;

– виявлено та прокоментовано інтерпретаційні паралелі образу відьми у творах невербального характеру.

Будь-яке використання культурологічних, філософських, історичних та літературознавчих досліджень інших науковців в дисертації оформлено відповідними посиланнями.

Апробація основних положень і результатів дисертації. Основні положення та проміжні результати роботи оприлюднено в доповідях, виголошених на наукових конференціях і семінарах: Звітній науковій конференції Львівського національного університету за 2004 рік, Секція “Бібліотекознавства, бібліографії та книгознавства” (Львів, 2005); Міжнародному науковому конгресі “Іван Франко: дух, наука, думка, воля” (до 150-річчя від дня народження) (Львів, 2006); Звітній науковій конференції Львівського національного університету за 2006 рік, Секція “Бібліотекознавства. Бібліографії. Книгознавства” (Львів, 2007); Міжнародній науковій конференції “Українська філологія: школи, постаті, проблеми” (До 160-річчя заснування кафедри української словесності у Львівському університеті) (Львів, 2008); Четвертих всеукраїнських наукових фольклористичних читаннях, присвячених професору Лідії Дунаєвській (Київ, 2010); Науковій конференції, присвяченій шевченкознавчим студіям митрополита Іларіона (Івана Огієнка) “Поет на службі народів” (Львів, 2012); Міжнародній науковій конференції “Поетика містичного” (Чернівці, 2010); Всеукраїнській науковій конференції для молоді “Творчість Івана Франка у загальноєвропейському контексті” (Львів, 2012); Міжнародній науково-практичній конференції “Восьмі всеукраїнські наукові фольклористичні читання, присвячені професору Лідії Дунаєвській” (Київ, 2015).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено в 13 публікаціях: 6 статей надруковано у фахових наукових виданнях, із яких 1 – в іноземному науковому фаховому виданні та 1 – у часописі, що індексується в міжнародних наукометричних базах (Index Copernicus International, Міжнародний стандартний серійний номер ISSN 2311-262X).

Структура дисертаційного дослідження зумовлена метою та завданням цієї дисертаційної роботи і складається зі *Вступу*, чотирьох розділів (*Розділ 1.* “Теоретичні та історіографічні засади дослідження архетипу відьми”; *Розділ 2.* “Образ відьми в українській демонології”; *Розділ 3.* “Образ відьми в українській літературі: інтерпретація в межах традиції”; *Розділ 4.* “Трансформація архетипу відьми в українській літературі: демонічні модуляції”), *Висновків* та *Списку використаних джерел* (328 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 234 сторінки, з них 197 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У *Вступі* обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету та завдання роботи, вказано наукову новизну результатів проведеного дослідження. Також окреслено зв'язок роботи з науковими програмами та планами кафедри, на якій було

виконано роботу, визначено об'єкт і предмет дослідження, вказано методологічну основу, теоретичне і практичне значення отриманих результатів, а також подано відомості про апробацію дослідження в доповідях на наукових конференціях і в публікаціях у фахових виданнях.

Перший розділ “Теоретичні та історіографічні засади дослідження архетипу відьми”, що складається з двох підрозділів (“Теоретичні аспекти вивчення архетипу” та “Історіографічні та джерелознавчі аспекти дослідження архетипу відьми”), присвячено теоретичним аспектам еволюції поняття архетипу в літературознавстві, а також історіографічним та етнографічним підвалинам вивчення феномену відьомства.

Підрозділ 1.1 Теоретичні аспекти вивчення архетипу. Явище міфологізму в літературі – одна з найцікавіших граней дослідження конструювання художнього тексту, вона апелює до міфологічного мислення, залучення до літературного тексту фольклорного та етнографічного матеріалу тощо. Із прадавніх віків для людини міф був спробою впорядкувати та пояснити навколишній світ, ту дійсність, яку вона споглядала. Міф давав людині відчуття безпеки, впорядкованості космічно-біологічного циклу Всесвіту. Згідно зі твердженням М. Еліаде, міф пропонує людині ті *одвічні архетипи*, наслідування яких стримує руйнівну дію історичного часу. І якщо для первісної людини міфологічне мислення було відображенням її світовідчуття, точніше – самої дійсності, то щодалі людина віддалялася від міфологічного мислення, то глибше в її свідомості маскувалися міфологічні конструкти, що сформували той незбагнений пласт несвідомих образів, які повсякчас зринають у формах мистецьких текстів та повсякденному житті. Один із таких архетипних конструктів – архетип відьми – проаналізовано в цьому дисертаційному дослідженні.

Архетип демонструє вражаюче співголосся в різних міфологіях світу, навіть у тих випадках, коли асиміляційні процеси є виключеними. Завісу творчої експресії, що має таку потужну комунікативну силу, відкрили психоаналітики, здобутки яких мали епохальне значення, адже завдяки тлумаченню певних явищ людської психіки в науковому доробку З. Фрейда, К. Юнга та апологетів психоаналітичної школи сьогодні немає жодного сумніву, що логіка міфу та міфологічні конструкти є універсальними сталими константами людської психіки, які продовжують жити в її незвіданих глибинах, крокуючи від покоління до покоління. Тож для теоретичної частини цієї дисертаційної роботи пріоритетним є використання інтелектуального набуtku апологетів архетипної критики (С. Бікхойзер-Оері, М. Бодкін, М. Еліаде, Є. Мелетинського, А. Нямцу, М.-Л. фон Франц, Н. Фрая та інших). Однак упродовж історії розвитку гуманітарної науки термін *архетип* неодноразово зазнавав переосмислення, тож його дефініція в сучасному науковому вжитку гуманітарної сфери частково втратила зв'язок із цариною аналітичної психології (у тому розумінні, в якому його увів у науковий обіг К. Юнг) і набула ширшого значення, а питання визначення й окреслення терміна *архетип* досі залишається дискусійним. Попри численні спроби тлумачення поняття *архетип*, зокрема в літературознавстві, сучасний стан проблеми демонструє неоднотайність дослідників у питанні його дефініції. У процесі ретрансляції та інтерпретації цього терміна в гуманітаристиці значно

розширилося поле його смислових конотацій та імплікацій. Із огляду на широкий спектр проблеми визначення та функціонування в гуманітарній сфері терміна архетип під цим поняттям розуміємо універсальні, загальнолюдські першообрази, символи, мотиви, сюжети тощо, які лежать в основі міфологічних структур і зринають у процесі їх ретрансляції та інтерпретації у всіх видах мистецтва, вербального та невербального, колективного та індивідуального. Із метою уникнення тавтології в цій роботі використано поняття архетипний образ, архетипний символ у тотожному значенні.

Підрозділ 1.2. Історіографічні та джерелознавчі аспекти дослідження архетипу відьми. У цьому підрозділі проаналізовано історіографічні та джерелознавчі дослідження, які опиралися насамперед на свідчення судових процесів над особами, звинуваченими в чарівництві. Це надзвичайно важливий та інформативний пласт матеріалу, адже докладно ілюструє та фіксує стан народно-демонологічних вірувань у соціумі. Так, знаковим для європейського процесу проти відьом стало видання “Молот відьом” Г. Крамера та Я. Шпренгера (“Malleus maleficarum”, 1487 р.), яке докладно описує всі види ересі та боговідступництва. Культурологічний аспект феномену відьомства дослідили автори, що були прихильниками так званої романтичної теорії дослідження цього явища. Серед таких можна назвати студії французького історика Ж. Мішле “Відьма”. Одна з докладних праць, що відстежує витoki основних причин гонінь за відьмами в Європі періоду від Середньовіччя до Нового часу (XVI – початок XVIII ст.), належить американському вченому В. Монтеру – “Ритуал, міф і магія у Європі раннього Нового часу”. Сучасний французький історик Р. Мюшембле в історико-культурологічному дослідженні “Нариси з історії диявола: XII–XX ст.” (1998–1999 рр.) проаналізував сферу ментальних уявлень людини західної цивілізації від раннього середньовіччя до сучасності. У центрі дослідження автора – фігура диявола та уявлення про нього, які мали безпосередній вплив на світогляд середньовічної людини. У сучасній українській історіографії до теми відьомства звертались С. Білостоцький – “Кримінальне судочинство міста Львова XVI–XVIII ст.”, а також К. Дуса – “Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття”. Заслуговує на увагу також комплексне історико-етнографічне дослідження О. Кісь “Жінка в традиційній українській культурі”. Авторка аналізує традиційні народні уявлення про місце, роль, символіку жіночої сфери, приділяє увагу окремим аспектам жіночої проблематики в українській традиційній культурі, розглядає вікові та соціальні групи, водночас і окремі групи *інших* – покритка, вдова, відьма.

Другий розділ дисертаційного дослідження “**Образ відьми в українській демонології**” присвячено питанням генеалогії архетипного образу відьми та його побутуванню у фольклорно-етнографічному матеріалі. Розділ складається з восьми підрозділів, в яких систематизовано та проаналізовано основні ознаки і функції відьми згідно з народно-демонологічними уявленнями українців.

У підрозділі 2.1. “Генеза образу відьми у фольклорно-етнографічній традиції” розглянуто та проаналізовано гіпотези щодо походження відьми в усній народній творчості та системі демонологічних вірувань українського народу.

На українських теренах сплеск наукового інтересу до народної творчості, і явища відьомства зокрема, припав на другу половину XIX – початок XX ст. Це було спричинено соціально-політичним та культурним становищем тогочасної України, що зумовило певне пожвавлення інтересу до її культурно-історичного надбання. Зокрема у сфері демонології вагомим здобутком стали праці: В. Антоновича, В. Гнатюка, М. Драгоманова, П. Єфименка, П. Іванова, В. Милорадовича, І. Нечуя-Левицького, А. Онищука, Т. Рильського, М. Сумцова, І. Франка, В. Шухевича, Х. Ящуржинського та інших. Ці наукові праці докладно фіксують та аналізують явище відьомства в народно-демонологічній системі вірувань українського народу, а також репрезентують дослідження генези образу відьми у фольклорно-етнографічній традиції.

Розмаїття варіантів інтерпретації архетипного образу відьми у слов'янських народів творить певну парадигму ознак, що подекуди ілюструє як схожість, так і деяку відмінність цієї демонічної істоти. На теренах різних етнічних груп іноді творився унікальний образ, який відображав саме той стан міфологізованого світовідчуття, що був притаманний конкретному етнічному ареалові. Відтак побутує великий перелік жіночих демонічних істот, які зберігають основне понятійне ядро, але різняться за локальними й окремими міфологічними особливостями: відьма, гнилозубиця, віщунка, стрига, ламія, босорканя, магьосниця, мана, упириця, самодіва, вештиця, ворожка, шептуха, гадерка, чередільниця тощо.

Різняться також у фольклорно-етнографічних студіях гіпотези щодо походження відьми, тож питання генеалогії цього архетипного образу досі залишається суперечливим. Так, М. Костомаров вбачав походження відьми з народних уявлень про небесні божества, що пов'язані з водою, громом і блискавкою. Схожої думки дотримувався І. Нечуй-Левицький – автор був прихильником гіпотези про походження образу відьми від богині-хмари, німфи небесної води. Припущення щодо божественної природи відьми-чарівниці висловлював і російський етнограф О. Афанасьєв, проте він залишив поза увагою любовну магію як сферу діяльності відьми, а також зурочення, знахарство, викрадення дітей тощо. Водночас сучасний український дослідник В. Давидюк твердить, що образ відьми є нетиповим для української народнопоетичної традиції та припускає, що в українському фольклорі відьма з'явилася лише в період пізнього середньовіччя, коли в Західній Європі на вогнищах інквізиції спалювали тих, кого підозрювали в чаклунстві. Однак цю думку можна заперечити, оскільки існування традиції магічних практик, пов'язаних із жіночою сферою, свідчать про протилежне. До того ж, факти на користь існування системи вірувань про чарівництво та відьом підкріплені не тільки численними фольклорно-етнографічними матеріалами, але й зафіксовані у пам'ятках давньої української літератури, зокрема літописних джерелах.

У підрозділі 2.2. *“Способи ідентифікації відьми, класифікація та зовнішні ознаки”* окреслено основні ознаки відьми згідно з українською демонологією, наведено приклади народних оповідань, які ілюструють уявлення традиційного суспільства про чарівницю, способи виявлення відьми, її зовнішність та класифікацію осіб, які можуть займатись чарівництвом.

Підрозділ 2.3. *“Час активізації відьми”* присвячено віруванням про час активності відьми. Згідно з народно-демонологічними уявленнями, активізація відьми пов'язана зі сакральним часом, тож найбільш активна діяльність чарівниць календарно

обумовлена. Топос часу – один із найважливіших елементів магічної сили чаклунки, адже саме у визначений час вона набуває своєї надприродної сили. У більшості випадків йдеться про лімінальний час – північ, полудень, до схід сонця, до перших півнів тощо.

У підрозділі 2.4. “*Метаморфози відьми*” простежено та схарактеризовано основні форми перетворень відьми, а також фактори, які впливали на уявлення про здатність чарівниці до метаморфоз. Виявлення відьми-перевертня відбувається через пошкодження предметів чи тварин, на які вона перекинулася, тобто в такий спосіб відбувається вимушений перехід чаклунки з інфернальної сфери в людський світ.

У підрозділі 2.5. “*Класифікація магічної діяльності відьми*” запропоновано перелік діяльності відьми в межах магічних практик, відтак підрозділ складається зі семи підпунктів: ворожба та зурочення; мотив відбирання молока; викрадення дощу; викрадення небесних світил; мотив зав’язування закрутки; любовна магія; польоти на шабаш.

У підрозділі 2.6. “*Засоби захисту від відьми*” проаналізовано засоби апотропеїчної магії у контексті вірувань про відьомство. Захисні засоби від відьми здебільшого були покликані запобігти чаруванню або ж відвернути вже заподіяне лихо. До активу таких заходів могли бути залучені як чарівники чи знахарі, так і звичайні люди, що просто володіли потаємним знанням і вживали превентивні дії, щоб уникнути згубного впливу злих сил. Серед захисних засобів протидії чаруванню найбільший пласт займають магічні дії, покликані захистити господарство.

Підрозділ 2.7. “*Вірування про смерть відьми*” присвячено традиційним уявленням про нелегку смерть чаклунки. Вірування про смерть *непростих* та їх перехід у світ мертвих здебільшого детерміноване християнізованим розумінням гріховності та покарання. Важка смерть *непростих* була ознакою великих гріхів, через які вони не могли померти.

У підрозділі 2.8. “*Інші категорії непростих у народній традиції*” розглянуто такі категорії *непростих*, які тим чи іншим чином пов’язані з архетипом відьми та відображають комплекс народних вірувань про чарівництво. Одним із важливих факторів, який впливав на формування уявлень про демонічний світ української народнопоетичної традиції, і про відьомство зокрема, – це зовнішній чинник та уявлення про *іншого*. До цієї групи так званих *непростих* також можна зарахувати представників певних професій, зокрема військових, а також соціальних аутсайдерів (вдову, бабу-пупорізку, шинкарку тощо).

Також до аналізу феномену відьомства залучено набутки іноземної джерельної бази (польські, болгарські, російські, словацькі, македонські та інші). У роботі використано фольклорні матеріали, які було зібрано в польових експедиціях авторки цієї дисертації (записи уведено в науковий обіг уперше).

У результаті дослідження вдалося встановити, що уявлення народу про відьом, чарівниць, злих духів і демонів ще й до сьогодні залишаються актуальними в середовищі носіїв традиційної української культури. Польові записи, здійснені переважно на теренах Східного Поділля, дозволили з’ясувати низку стереотипних

уявлень про чарівництво, а також виявити специфічну назву, якою досі послуговуються для означення чарівництва – “моші” та “фабулництво”. До того ж, під час фольклорної експедиції було записано унікальні зразки замовлянь та магічних ритуалів.

Варто зауважити, що один із важливих факторів, який безпосередньо впливав на формування уявлень про демонічний світ української народнопоетичної традиції, і про відьомство зокрема, – це сусідство із представниками інших етносів та уявлення про *іншого (чужого)*.

Особливо важливо наголосити, що український контекст народно-демонологічних вірувань відзначається відносно мирним співіснуванням язичницького та християнського світоглядів, а подекуди й контамінацією їхніх окремих елементів. Прикметно, що українські терени не зазнали руйнівного розмаху інквізиційних процесів проти ересі та чарівництва так, як це свого часу відбувалось в інших європейських країнах. Окремими факторами, що могли впливати на таку лояльну інтерпретацію відьомства в різних регіонах України є – з одного боку досить проблемне для міського магістрату утримання ката, а з другого – відсутність прописаних норм судочинства у справах про чарівництво у списках Литовського статуту (тобто на території, що послуговувалась Литовським статутом, апріорі юридичні норми виключали відьомство як предмет судопровадження). Отже розгляд справи відбувався по факту нанесеної шкоди здоров'ю чи майну позивача. Цікаве спостереження висловив П. Єфименко – досліджуючи світ української демонології, він зауважив, що український народ є менш забобонним, ніж, наприклад, російський. Особливість духів українського демонічного світу, на думку дослідника, у тому, що вони “м'якші”, лагідніші, подекуди навіть опоетизовані, а часом і кумедні, чим значно відрізняються від злих духів російського фольклору. Однак не слід забувати, що досить часто обвинувачені в магічних практиках ставали жертвами народного самосуду.

Третій розділ “Образ відьми в українській літературі: інтерпретація в межах традиції”. Проаналізовано особливості традиційного прочитання архетипу відьми в художніх творах українських письменників XIX–XX ст. і чинників, які впливали на ретрансляцію архетипу відьми в літературних текстах.

Опис досвіду контактів людини з містичною сферою зринає ще в текстах давньої літератури – “Повість врем'яних літ” наводить численні факти діяльності особливої соціальної “групи” – волхвів і кудесників, а також свідчить про звинувачення в чарівництві жінок. Жіночі магічні практики в давній літературі, зокрема і в літописній традиції, були однозначно детерміновані як гріховні та боговідступні. Мотив чародійства (як ворожий релігійному світогляду та національній ідентичності християнського народу) увійшов у давню українську літературу як результат екзегетичного впливу авторів-богословів, переважно ченців. Така ж оцінка чарівництву відображена і в літературі доби бароко, яка мотиви гріха, гріхопадіння людини інтерпретує цілком у традиції церковного вчення. Першу заповідь Богу архимандрит Інокентій (Гізель) у тексті “Мир з Богом чоловіку, або покаяння святе, що примиряє Богові людину” пояснює як заборону ворожбитства та чарів, замовляння, віщування,

шептів тощо. Надзвичайно цінний матеріал містять релігійно-обрядові тексти, зокрема Требники – присутність молитовних чинів на різні випадки захисту та запобігання чарам свідчать про стан релігійної свідомості й народно-демонологічних вірувань. Це той приклад, коли українське духовенство було не просто лояльнішим до чарівництва, а частково перебирало на себе функції ворожбитів та знахарів.

Архетип відьми зринає й у бурлескно-травестійній літературі. У поемі “Енеїда” І. Котляревський уводить у текст народно-демонологічні елементи – образ старої відьми Сивілли (проте в постаті античної сивіли постає радше Баба-Яга, характерна для російської міфології, адже Еней у пошуках шляху до пекла натрапив на хатину на “ніжці курчій”, у якій чекала на нього Яга). Цікаво, що в описі сцен пекельних мук грішників автор відходить від традиційних уявлень про страждання, яких зазнавали відьми. Якщо в тексті діяльність чарівниць відповідає народно-демонологічним віруванням українців, то щодо покарання зловмисниць виникають розбіжності. Співставлення авторського варіанта з традицією змалювання чарівниць на іконах Страшного Суду дозволяє виявити певні відмінності, зокрема іконографічний матеріал не містить зображень колесування чарівниць та вимотування жил. Водночас, найбільш поширені зображення чарівниці з дійницею на голові, закованої в колоду, а також зі зміями, які жалять відьму за груди.

Цілоком у рамках народно-демонологічної традиції та церковного вчення зображено відьму Явдоху Зубиху в тексті Г. Квітки-Основ'яненка “Конотопська відьма”, оскільки автор лише надав народно-демонологічним віруванням художнього обрамлення. Використовуючи надзвичайно колоритне гумористичне тло, Г. Квітка-Основ'яненко водночас зацентрував і на християнських цінностях – покарані усі, хто вдавався до магічних практик та допомоги чарівниці.

Український романтизм також активно залучав до художніх текстів фольклорно-етнографічний матеріал, тож у творах романтиків неодноразово постає образ жінки-чарівниці, відьми. Низка текстів літератури романтизму торкається теми відьомства: “Закоханий чорт” О. Стороженка, “Київські відьми” О. Сомова, “Вій”, “Майська ніч, або Утоплена”, “Ніч перед Різдвом”, “Вечір проти Івана Купала” М. Гоголя та інші. Література українського романтизму сформувала певний тип художньої інтерпретації сакрального, фантастичного, потойбічного. Химерне стало визначальним маркером більшості текстів романтичної літератури, водночас, вони гармонійно поєднали в собі фрагменти народно-демонологічних вірувань. Варто зауважити, що в добу романтизму не було змін у ставленні до чарівництва як з боку церкви, так і суспільства загалом. Хоча залучення фольклорного матеріалу в інтерпретації образу відьми-чарівниці в романтичній літературі було визначальним.

Так, у традиційній інтерпретації образу відьми змалювано Катрусю Ланцюгівну в тексті О. Сомова “Київські відьми”. В основу твору лягло доволі поширене та поліваріантне народне оповідання про чоловіка, який літав на відьомський шабаш. Слід відзначити надзвичайно глибокий психологізм цього оповідання. Мотив психологічного роздвоєння Катрусі Ланцюгівни, яка проти своєї волі стала відьмою, супроводжується стражданням головної героїні, що кохає свого чоловіка, але не може

порушити закони інфернального світу. Глибинний психологізм та емоційна напруга в оповіданні означена присутністю потойбічного жаху, архетипного страху.

Проте чи не найбільше знаковою та переломною репрезентацією образу відьми в українській літературі став творчий доробок М. Гоголя – від традиційного потрактування демонічної істоти, але з художнім опрацюванням, до тяжіння в бік авторського акценту. Інфернальну стихію у творчості М. Гоголя слід розглядати в контексті дихотомії добра і зла, гріха і покаєння. Цілком у народно-демонологічній візії та з притаманним Гоголеві містицизмом постає образ відьми Солохи в повісті “Ніч перед Різдом”, відьом у творах “Майська ніч, або Утоплена”, “Вечір проти Івана Купала”, “Втрачена грамота”. Водночас новий акцент в інтерпретації образу чародійки з’являється в тексті “Вій” – чи не вперше і чи не поодиноким раз, коли М. Гоголь так виразно естетизує смерть, інферну (йдеться про надання еротичного акценту образу панночки-відьми).

Не оминув образ чаклунки й Т. Шевченко, зокрема в поемі “Відьма”. Авторське відтворення цього архетипу дещо віддалене від традиційності художніх інтерпретацій його попередників, до того ж, набуває акцентованого я-нарративного характеру – автор декларує: “Моя се відьма, щоб ви знали”. Сповідальна нарація тексту дещо виводить його за межі традиційного прочитання, адже Шевченкова відьма постає в координатах матері-покритки, дихотомії добра і зла, спокутування гріха та концепту агапе. Проте поет все ж зберігає в поемі зв’язок із комплексом народних уявлень українців про демонічний світ.

На зміну романтизмові прийшла раціоналістична позитивістська інтерпретація цього явища – закономірною була поступова прагматизація поглядів на відьомство, що спричинило скептичне ставлення до цього феномену, а подекуди і його заперечення. Одним із чинників, що безпосередньо вплинув на таку зміну, зокрема щодо ставлення до теми чарівництва в бік прагматизації, стали світоглядні зрушення другої половини XIX – початку XX ст. Попри сплеск оригінальної авторської рецепції архетипного образу відьми на початку XX ст., частина текстів все ж залишилась у рамках традиційного прочитання архетипу відьми, до того ж, надалі в художній літературі цей принцип превалює (“Торонке мольфування” Р. Єндика, “Відьма” М. Коцюбинського, “Судильниці” Н. Кобринської, а також “Савка” І. Сенченка, “Дім на горі” В. Шевчука, “Казка про калинову сопілку” О. Забужко та інші).

Цікавим є образ стригойки в тексті М. Коцюбинського “Відьма”. Невеликий образок, що постав на фольклорно-етнографічному ґрунті, змальовує внутрішні переживання напівсироти Параскіци, яка стала жертвою людської забобонності. Народно-демонологічний контекст у творі є лише інтенцією до розвитку сюжету, водночас автор акцентує увагу на душевних переживаннях жертви людського самосуду. М. Коцюбинський майстерно окреслює тонку ірраціональну сферу, що межує на зламі архетипних страхів людської душі.

Народні оповідання про надприродні сили вплетені в текстову канву повісті І. Сенченка “Савка”. У творі постає мотив продажу душі чортові, мотив залицяння чорта до навченої відьми Фросинки, чарування відьми, а також зурочення відьми

Пріськи молодят Савки та Марії. Проте фольклорний елемент у повісті функціонує радше в маргінальній площині.

Тема відьомства у традиційному ключі інтерпретацій присутня в текстах В. Шевчука. Відьомська модальність у творчому доробку автора репрезентована досить широко – і як синтез народних фантастичних оповідань, і як цілковито авторська інтерпретація образу демонічної жінки. Найбільше фольклорно-фантастичних елементів містить роман-балада “Дім на горі”, зокрема його друга частина, що складається з оповідок козопаса Івана Шевчука (ремінісценція гоголівського Панька Рудого). Тема відьомства присутня в таких оповіданнях, як: “Голос трави”, “Дорога”, “Панна-сотниківна” та “Відьма”. Саме жанр химерної прози, що іманентно пов’язаний із ірраціональним, інфернальним, демонічним дав можливість автору якнайглибше окреслити відьомську модальність у текстах та відтворити архетип відьми.

Спроби літературного осмислення архетипного образу відьми в українській літературі наприкінці ХХ ст. трапляються в текстах П. Загребельного “Брухт”, О. Забужко “Казка про калинову сопілку” та інших. Проте зі творчістю Лади Лузіної (цикл “Київські відьми”) та братів Капранових (“Кобзар 2000”) в українську літературу увійшов псевдофольклорний кітч, орієнтований на масову літературу. У контексті літературної гри варто розглядати фантастичну прозу Марини та Сергія Дяченків (“Відьомський вік”), у якій категорія містичного зведена до “уявного/можливого” реалізму. Однак фантастика Дяченків дещо відрізняється від жартівливо-іронічного настрою химерних текстів братів Капранових, насамперед відсутністю всепроникного “стьобу”. Завершальним акордом відьомської містерії ХХ ст. стало саме видання братів Капранових “Кобзар 2000”. І це, мабуть, чи не єдиний яскравий приклад інтерпретації образу відьми на зламі віку, коли містика перетворилася на літературний “стьоб”, із активним застосуванням естетики кітчу. До того ж, тексти орієнтовані радше на масового читача, ніж прискіпливого естета художнього слова. Використовуючи назви Шевченкових творів та фольклорно-етнографічний матеріал, автори конструюють легкі історії для читання, часто з пікантним змістом, сюжет яких вписується в колаж окреслених у назві номінативів. Автори втягують читача в певну гру, проте не вимагаючи від реципієнта високого рівня поінформованості ані у творчості Кобзаря, ані в народно-демонологічній традиції. Тож “стьоб” набуває навіть іронічного характеру і, можливо, є певною мірою виявом настрою доби – у час нанотехнологій і тотальної глобалізації секуляризація суспільства видається неминучою, а в літературі почасти сакральна сфера нівелюється до рівня гри, кітчу.

Четвертий розділ “Трансформація архетипу відьми в українській літературі: демонічні модуляції” присвячено специфіці трансформації архетипного образу відьми в українській літературі ХІХ–ХХ ст., окресленню та характеристиці особливостей оригінальної авторської інтерпретації цього образу-символу в художніх текстах (із урахуванням, що художня рецепція тяжіє до деміфологізації, секуляризації та дифузії архаїчних елементів міфології).

Зацікавлення темою чарівництва в українській літературі відчутно посилилося на зламі ХІХ–ХХ ст. Ця епоха принесла в літературу відмінно інший культурний дискурс, культивуючи модерністські засади, вона продукувала нові ідеали, нову естетичну

реальність, а також принципи й засади літератури. Відтак вже на початку ХХ ст. така трансформація стала більш виразною. Переосмислення естетичних ідеалів у творчості письменників-модерністів спровокувало новий погляд на трактування образу жінки в українській літературі, зокрема її демонічної іпостасі. Це послужило імпульсом до формування специфічних інтерпретаційних векторів. Серед спроб конструювання архетипного образу відьми в цьому дисертаційному дослідженні виокремлено та проаналізовано мотиви репрезентації відьомської модальності та рецепції відьми в художньому доробку українських письменників, а саме:

- фатальна жінка, або “*femme du monde*”;
- жінка-Єва;
- жінка-змія;
- жінка-кішка;
- жінка постфертильного віку, або “баба і чорт, то собі родня”;
- інтимний контакт із нечистою силою;
- демонізація *іншого*.

Література зламу ХІХ–ХХ ст. спродукувала новий образ жінки, викриваючи або маркуючи її демонічну природу, фатальність, деструктивну сутність. Часто демонічна деструкція в текстах проектується на творчість митця або викликає відчуття екзистенційної фрустрації. Така демонізація жінки, за словами С. Павличко, спровокована нежиттєздатністю теми любові в українських модерністів, які жінку перетворили на руйнівну демонічну силу. Ця художня поразка відчутно вплинула на рецепцію образу жінки у творчому доробку представників угруповання “Молода Муза”. Топос світової туги, фрустраційної нудьги, меланхолії досить часто присутній в таких текстах молодомузівців, як: “Жертва штуки” В. Пачовського, “Нескінчений архитвір” С. Твердохліба, “Гостина” Б. Лепкого, “Блискавиці” М. Яцкова тощо.

Варто зауважити, що європейське малярство не лишилось осторонь світоглядних змін у літературі та відгукнулось цілою низкою полотен, що відображали настрої доби – світову скорботу і страх. Відтак у цьому дослідженні виявлено суголосні мотиви літературної інтерпретації архетипу відьми з образотворчими роботами таких художників, як: Ю. Меґоффер (“Медуза”), Я. Мальчевський (“Медуза”), В. Подковінський (“Шал”). Культурна свідомість модернізму змальовувала жінку-фурію, містичну, нищівну силу шаленства жінки-демона. Залучення до аналізу художніх творів образотворчого матеріалу дало змогу зрозуміти специфіку ретрансляції та функціонування архетипу відьми як соціокультурного конструкту. Архетипний образ демонічної жінки, що часто постає на картинах художників-символістів, промовляє до реципієнтів із глибин підсвідомості, обрамлюється у пластичні обриси. Так, картина В. Подковінського “Шал” спровокувала три надзвичайно цікаві рецепції в літературі – однойменний твір Д. Віконської, новелу М. Яцкова “Дівчина на чорному коні” та поезію М. Вороного “Дівча на коні” (“Загадки життя”). Ці тексти марковані демонічною модальністю, естетизують смерть митця як єдиної і водночас неминучої альтернативи для артиста. Панна на коні прирікає свою жертву на самотність, муки та розкіш мистецького акту.

У підрозділі 4.1. “Фатальна жінка, або *femme du monde*” проаналізовано специфіку ретрансляції архетипу відьми в контексті образу фатальної (або “світової”) жінки. Образ фатальної жінки, “*femme du monde*”, жіночого вампіризму маркований у творах зламу століть як спустошуюча апокаліптична сила, що призводить до втрати мистецького хисту, життєвої сили митця (“Жертва штуки” В. Пачовського, “Чотири чорти” Г. Банга, “*Bella Donna*” Г. Хоткевича та інші). Подекуди в текстах зображено жінку, яка коверзує над чоловіком через нарацію – мова як зброя захоплення (“Сойчине крило” І. Франка).

У підрозділі 4.2. “Жінка-Єва” розглянуто конструювання демонізованої жінки в літературних творах, яка постає в образі Єви. Цей образ часто тісно пов’язаний із біблійною легендою про перше гріхопадіння людини та апокрифічними сюжетами про створення Адама і Єви.

У канонічному тексті Біблії диявол спокушає Єву в подобі змія, однак деякі апокрифічні джерела свідчать, що нечистий явився Адамові та Єві в образі світлого янгола. Цей мотив присутній у поемі В. Сосюри “Христос” – згідно зі сюжетом, Марії явився таємничий гість, після візиту якого вона народила сина. Тож чітко проглядається ремінісценція мотиву спокуси Єви в поемі “Каїн”, коли диявол явився першожінці в подобі красеня. Варто зауважити, що для вищезгаданих текстів В. Сосюри характерна контамінація образів Єви та Марії, а подекуди й міфічної Ліліт.

У підрозділі 4.3. “Жінка-змія” проаналізовано архетип відьми, який в текстах реалізований в образі жінки-змії. Чи не найбільше на демонічний образ жінки-змії мала вплив саме біблійна традиція, яка знайшла схожу інтерпретацію у фольклорі та апокрифіці.

Образ змії часто супроводжує постать чарівниці – від іконографії та світського малярства до творів художньої літератури. Варто звернути увагу на зображення пекельних мук чарівниць на іконах Страшного Суду, груди яких жалить змії, а також традицію змалювання сюжету гріхопадіння Єви біля дерева пізнання – навколо першожінки звивається диявол у подобі змія. Образ змія, що спокусив Єву, поступово став атрибутом відьми, тобто з часом відбулась контамінація демонічного змія та жінки. З інтерпретацією жінки-змії в літературі також тісно пов’язаний образ Ламії та Мелюзини.

У підрозділі 4.4. “Жінка-кішка” досліджено ретрансляцію демонічного образу жінки, що постає у творах художньої літератури в іпостасі чорної кішки.

Народно-міфологічна уява пов’язувала відьму з чорною кішкою як лімінальною твариною, посередником між світом живих і потойбіччям, водночас демонологічні вірування свідчать про здатність відьми перевтілюватись у чорну кішку. Психологік М.-Л. фон Франц образ цієї тварини пов’язувала з культом єгипетської богині Ізиди. Демонічною істотою, за свідченням дослідниці, кішка стала з появою християнства, оскільки існували навіть ритуали повішання кішки в контексті полювання на відьом – у такий спосіб люди проектували боротьбу зі злом із кішки на відьму.

Народно-демонологічні вірування в можливість перевтілення відьми в чорну кішку використав М. Гоголь, зокрема в повістях “Вечір проти Івана Купала”, “Майська ніч, або Утоплена”, “Втрачена грамота”.

У повісті “Чорна кішка, яка шукала батька” В. Шевчука образ жінки-кішки зображено в контексті самотності, безпритульності та душевного болю головної героїні Ніни Цвінь. Автор чи не найчастіше серед українських письменників звертається до образу демонічної кішки. Найбільшої виразності цей образ-символ набирає саме в оповіданні “Чортиця” (“Роман юрби”).

Підрозділ 4.5. “Жінка постфертильного віку, або “баба і чорт, то собі родня”. Однією з трансформацій відьми в художній літературі став образ лихого жінки похилого віку. В українській літературі сюжет про підступну бабу присутній в доробку О. Стороженка (“Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддавав”, “Жонатий чорт”) та М. Вовчка (“Чортова пригода”). Шукаючи джерела запозичення сюжету про лиху бабу чи відьму, що вступила у спілку з чортом, І. Денисюк апелював до литовських та іспанських джерел. Результати цього дисертаційного дослідження дають можливість припустити, що джерелом запозичення сюжету про спілку злої баби з чортом може бути південнослов’янський фольклор, із огляду на поширеність та поліваріантність сюжету в болгарській та македонській усних народних традиціях.

Підрозділ 4.6. “Інтимний контакт із нечистою силою”. У сучасній культурології, а передусім у контексті гендерних досліджень, проблема демонізації жінки дедалі більше набуває актуальності. Найяскравіші зразки ретрансляції архетипу відьми у вказаному контексті демонструє творчість О. Забужко. Конструювання демонічного в текстах письменниці відбувається шляхом послідовного окреслення образу зла – від Посланця-співрозмовника Ради (“Інопланетянка”) до партнера-“брата-чорнокнижника” (“Польові дослідження з українського сексу”), який ладен розбудити в головній героїні справжнісіньку фурію, і нарешті – змія-упиря (“Казка про калинову сопілку”), що спонукає до вбивства й увінчує свій злочин демонічним реготом Ганни-панни. Тож це три тексти, у яких домінанта зла – зростаюча величина, спровокована зраненою жіночністю, прагненням будь-що здобути свободу, перестати бути земною жінкою, перейти до іншого стану та виміру.

У підрозділі 4.7. “Демонізація іншого” проаналізовано архетипний образ відьми, який подекуди ретранслюється в координатах інтерпретації категорії *непростих*, яка тісно пов’язана з уявленнями про чужинців. Літературна сфера перейняла систему народних стереотипів і вірувань, пов’язаних із уявленнями про демонічну зовнішність, на що також мала вплив візуальна демонізація представників інших етносів (“Чайковський” Є. Гребінки, “Земля” та “В неділю рано зілля копала...” О. Кобилянської, “Діяволиця” Г. Хоткевича). У художніх текстах, які залучено до аналізу, чужоземця зображено крізь призму його ірраціоналізації, асоціювання його зі сферою потойбіччя.

Слід зазначити, що попри відмінно оригінальні авторські інтерпретації архетипного образу відьми, усі виокремлені в четвертому розділі мотиви зберігають тісний зв’язок із міфологічними сюжетами, зокрема народно-демонологічними віруваннями, у текстах часто присутні символи-коди, екстрапольовані на фольклорно-етнографічну традицію.

У *Висновках* підсумовано й узагальнено основні результати дослідження, його провідні думки та інтерпретаційні знахідки. У дисертації комплексно та концептуально проаналізовано й осмислено шляхи творчої ретрансляції та еволюції архетипу відьми в українській літературі XIX–XX ст.

Промовляння архетипів у літературних текстах помітне крізь нашарування часу, численні інтерпретації, переосмислення і трансформації у процесі їх ретрансляції, незалежно від культурно-історичної епохи, горизонту очікувань як реципієнтів, так і авторів текстів вербального і невербального характеру. Архетип відьми демонструє надзвичайну репрезентаційну активність як у фольклорному матеріалі, так і в текстах художньої літератури.

Розмаїття варіантів інтерпретації відьми в народній традиції слов'ян творить певну парадигму ознак, що подекуди ілюструє як схожість, так і значну відмінність її демонічних іпостасей. На теренах різних етнічних груп творився унікальний образ, що відображав саме той стан міфологізованого світовідчуття, що був притаманний конкретному етнічному ареалові. Види діяльності відьми, способи розпізнавання, її зовнішні ознаки та способи захисту від дії демонічних сил загалом співпадають у всіх регіонах України та відзначаються малою варіативністю, проте окремі ареали побутування демонологічних оповідань демонструють зразки, що містять нетипове семантичне навантаження, символіку чи функції жінки-чарівниці. До того ж, на формування образу відьми вагомий вплив мало співіснування з етнічними сусідами, представниками інших народів, на що вказують специфічна лексика, пов'язана з демонічними діями, уявлення про зовнішній вигляд, поведінкові моделі тощо. Попри певну секуляризацію та дифузю архаїчних елементів народного світогляду та міфологічних текстів, вони продовжують зберігати актуальність для носіїв української традиційної культури. Польові дослідження дозволили з'ясувати низку стереотипних уявлень про чарівництво та зафіксувати ряд народних оповідань, а також замовлянь і ритуалів, які досі практикують у суспільстві.

Архетип відьми демонструє активну присутність в українському літературному дискурсі, а також проявляє поліваріантність інтерпретаційних значень, які, до того ж, підкріплені значним фольклорно-етнографічним матеріалом. Вектор творчого прочитання та ретрансляції архетипного образу відьми скерований у напрямку від традиційної інтерпретації до оригінального авторського відтворення, відтак цей архетип демонструє високу семантичну гнучкість та полівалентність. Творча інтерпретація цього образу-коду відбувалась двома шляхами: перший дотримувався традиційного прочитання образу відьми, а другий – дав поштовх численним варіаціям авторських інтенцій. Динамічний сплеск наукового зацікавлення українською народною творчістю в другій половині XIX – на початку XX ст. зумовив також посилення інтересу до демонології, що, закономірно, знайшло відображення і в художній літературі. До зламу XIX–XX ст. образ відьми в художніх текстах здебільшого поставав у традиційному ключі, проте інтенсифікація та розвій модернізму позначились на рецепції архетипу відьми в українській літературі досить яскраво. Зміна інтерпретаційного вектора у творчому відтворенні архетипу відьми

спродукувала новий образ жінки, маркуючи її демонічну природу, деструктивність, апокаліптичну сутність. У текстах часто присутній топос світової туги, фрустраційної нудьги та меланхолії, тож все це є супровідним тлом одного образу – жінки-демона. Наприкінці ХХ ст. меланхолійний характер текстів, що ретранслюють архетипний образ відьми, дещо слабшає, проте в них посилюється деструктивна маркованість архетипу відьми, фурії. Тож культурний дискурс витворив надзвичайно полівалентне інтерпретаційне коло цього архетипного образу. Однак, попри герменевтичну відкритість архетипу відьми до різнопланових авторських інтерпретацій та рецепцій, він зберігає тісний зв'язок із міфологічними джерелами. Другий вектор авторського прочитання архетипу відьми послідовно дотримувався народно-демонологічних уявлень про зловмисницю, проте автори продемонстрували цікаві зразки доволі оригінального відтворення світогляду традиційного суспільства.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ РОБОТИ ВИКЛАДЕНО У ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

публікації у фахових виданнях

1. Кметь В. Казка про калинову сопілку: трансформація архетипу братовбивства в українській літературі / Вікторія Кметь // Українська література в загальноосвітній школі. – К., 2010. – Ч. 11. – С. 2–6.
2. Кметь В. Фольклорні мотиви у творчості Оксани Забужко / Кметь Вікторія // Література. Фольклор. Проблеми поетики. Вип. 35. Присвячений дослідженню творчої спадщини Л. Ф. Дунаєвської. – К. : Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2011. – С. 234–242.
3. Кметь В. Архетипний образ відьми у творчій інтерпретації Валерія Шевчука / Вікторія Кметь // Питання літературознавства : наук. збірник. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2011. – Вип. 82. – С. 274–281.
4. Кметь В. Архетип Великої Матері у творчій рецепції Тараса Шевченка: демонічні модуляції / Вікторія Кметь // Українське літературознавство. – 2013. – Вип. 77. – С. 153–161.
5. Кметь В. Студії про чарівництво на сторінках журналу “Киевская старина” кін. ХІХ – початку ХХ ст. / Вікторія Кметь // *Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.* – № 13. *W kręgu badań czasopiśmienniczych i prasoznawczych / pod red. E. Andrysiak i K. Walczaka.* – Kalisz, 2013. – S. 34–44.
6. Кметь В. “Молода Муза”: у колі демонічного / В. С. Кметь // Кременецькі компаративні студії : науковий часопис. – 2015. – Вип. V. – Т. I. – С. 102–114. – [Часопис індексується у міжнародних наукометричних індексується в міжнародних наукометричних базах Index Copernicus International, CiteFactor (Directory Indexing of International Research Journals), Research Bible (Open Access Indexing Database for Researchers and Publishers), InfoBase Index, Centre International de l'ISSN (Париж, Франція) Міжнародний стандартний серійний номер ISSN 2311-262X].

додаткові публікації

7. Захарчук В. “Печать Каїна” в українській літературі ХХ століття / Вікторія Захарчук // Парадигма : зб. наук. праць. – Львів : Ін-т Українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2008. – Вип. 3. – С. 206–216.
8. Кметь В. Образ відьми у народно-демонологічних оповідях Східного Поділля: спроба реконструкції на матеріалах польових досліджень / Кметь Вікторія // Міфологія і фольклор. – 2012. – № 4 (12). – С. 48–54.
9. Захарчук В. Печать Каїна: Архетип братовбивства в українській літературі / Вікторія Захарчук. – Львів : ЛА “Піраміда”, 2006. – 58 с. – (Серія “Дрібненька бібліотека” ; Ч. 16).
10. Захарчук В. Печать Каїна: мотив peregrinacii та символіка тексту (На матеріалі поеми І. Франка “Смерть Каїна”, С. Кольріджа “Поема про Старого Мореплавця” та “Wanderings of Cain”) // Іван Франко: дух, наука, думка, воля : матеріали Міжнар. наук. конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження Івана Франка (Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 р.). Т. 1 / [відп. ред. Іван Вакарчук] ; МОН України ЛНУ ім. І. Франка. – Львів : Вид. центр ЛНУ І. Франка, 2008. – С. 684–692.
11. Кметь В. З народної демонології Вінниччини / В. Кметь // Русалка Дністровая : літературно-краєзнавчий збірник / упоряд. М. Ф. Каменюк. – Вінниця : Вид-во “Діло”, 2013. – С. 368–370.

тези і матеріали доповідей на конференціях

12. Кметь В. З народної демонології Вінниччини / В. С. Кметь // Роль краєзнавства у соціально-економічному і культурному розвитку регіону: матеріали III Міжнар.наук.-практ.конф. 10–12 жовт. 2012 р., Вінниця / упр. Культури і туризму Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, Нац. спілка краєзнавців України, ГО “Асоц. б-ка Вінниччини”. – Вінниця, 2013. – С. 208–210.
13. Кметь В. Образ чужого і категорія непростих у системі демонологічних вірувань про українську відьму / Кметь Вікторія // Матеріали науково-практичної конференції “Восьмі всеукраїнські наукові фольклористичні читання, присвячені професору Лідії Дунаєвській” : [тези доповідей] / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т філології, кафедра фольклористики. – К., 2015. – С. 37–39.

АНОТАЦІЯ

Кметь В.С. Архетип відьми в українській літературі ХІХ–ХХ століття. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.01 – українська література. – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2017.

Дисертацію присвячено комплексному вивченню ретрансляції архетипу відьми в українській літературі ХІХ–ХХ ст. На основі аналізу текстів української художньої літератури, а також літературно-теоретичних та критичних праць, фольклорно-

етнографічного матеріалу, іконографії та творів образотворчого мистецтва в цій дисертаційній роботі досліджено еволюцію творчого осмислення архетипного образу відьми, особливості функціонування цього символу-коду. Виокремлено й охарактеризовано найвиразніші мотиви побутування архетипу відьми, окреслено особливості оригінальної авторської рецепції цього архетипу.

У результаті дослідження було з'ясовано, що творче прочитання та ретрансляція архетипу відьми в українській літературі відбувались двома шляхами: перший вектор послідовно дотримувався народно-демонологічних уявлень про зловмисницю, а другий – продемонстрував надзвичайно цікаві зразки оригінальної авторської інтерпретації. Однак, попри герменевтичну відкритість архетипу відьми до різнопланових авторських інтерпретацій та рецепцій, він все ж зберігає тісний зв'язок із міфологічними джерелами.

Ключові слова: архетип, символ, відьма, чарівниця, архетипна критика, жінка-демон, Єва, жінка-кішка, жінка-змія, *інший*.

АННОТАЦІЯ

Кметь В.С. Архетип ведьмы в украинской литературе XIX–XX века. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – украинская литература. – Львовский национальный университет имени Ивана Франко, Львов, 2017.

Диссертация посвящена комплексному исследованию ретрансляции архетипа ведьмы в украинской литературе XIX–XX века. На основе анализа текстов украинской художественной литературы, а также литературно-теоретических и критических работ, фольклорно-этнографических материалов, иконографии и изобразительного искусства в этой диссертационной работе исследовано еволюцию творческого осмысления архетипного образа ведьмы, особенности функционирования этого символа-кода. Выделено и охарактеризовано наиболее выразительные мотивы функционирования архетипа ведьмы, обозначено особенности оригинальной авторской рецепции этого архетипа.

В результате исследования было выяснено, что творческое прочтение и ретрансляция архетипа ведьмы в украинской литературе происходили двумя путями: первый вектор строго следовал народно-демонологическим представлениям о чародейке, а второй – продемонстрировал невероятно интересные образцы оригинальной авторской интерпретации. Однако, невзирая на герменевтическую открытость архетипа ведьмы к разноплановым авторским интерпретациям и рецепциям, он всё же сохраняет тесную связь с мифологическими источниками.

Ключевые слова: архетип, символ, ведьма, чародейка, архетипная критика, женщина-демон, Ева, женщина-кошка, женщина-змея, *другой*.

SUMMARY

Kmet` V. S. The Archetype of Witch in Ukrainian Literature in the XIX–XX Century. – Manuscript.

The dissertation for the degree of candidate of philological sciences for speciality 10.01.01 – Ukrainian Literature. – Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2017.

The dissertation is devoted to a complex investigation of the way the archetype of witch was constructed in Ukrainian belles-lettres of XIX–XX centuries. The research is based on the analysis of Ukrainian literary texts, literary-theoretical and critical works, folklore and ethnographic materials, iconography and pictorial art. The evolution of creative interpretation of the archetypal image of witch is also investigated in this dissertation, especially the functioning of archetype as an author's original reception.

An upsurge in scientific interest in folklore in the XIX–XX centuries provoked intensification of demonology research. Naturally, it was reflected in Ukrainian belles-lettres. For example, the Ukrainian romanticism relied on folklore and ethnographic materials for belles-lettres, as well as demonology (H. Kvitka-Osnovyanenko “The Witch from Konotop”, A. Storozhenko “The Demon Fallen in Love”, A. Somov “Witches from Kyiv”, Ye. Hrebinka “Tchaikovsky”, and, of course, M. Gogol “Viy”, “Evenings on a Farm Near Dikanka”, “The May Night, or the Drowned Maiden” and others).

Until the XX century, the image of witch was interpreted in a traditional manner. Formation of new imagery of Ukrainian literature of the modern age is largely based on mythological symbols and plots as a universal basis of verbal paradigm creation in belles-lettres. Ukrainian belles-lettres has created a new image of women marked with demonic power. Destructive demonic power of women, femme fatale, and female vampirism is often present in the literature of modernism. The literature of modernism with its decadent grief, disappointment, aesthetic of ugliness, and demonic characteristics, has demonstrated a number of interesting and creative experiments (“The Victim of Art” (V. Pacovskij), “The Lightnings” (M. Yatskiv), “Unfinished Composition” (S. Tverdokhlib), “The Visit” (B. Lepky), “Four Devils” (G. Bang), “Nature” (O. Kobyljanska).

The research reveals that creative interpretation and retransmission of the archetype of witch in the Ukrainian literature follows two patterns: the first one strictly adheres to demotic beliefs about witchcraft, while the second one demonstrates incredible and vivid examples of original author's interpretation.

Additionally, the research analyzes demonological beliefs and stories about evil spirits and witchcraft widespread in different Ukrainian regions, as well as foreign folklore sources. The results of the research are partly based on field recordings. Certain materials are published for the first time. The influence of mythological, folklore, and ethnographical material on author's interpretation of witch's image has also been researched.

To sum up, despite the hermeneutic openness of the archetype of witch in the process of author's interpretation and literary reception, the archetype still retains a connection with the mythological sources. It is necessary to observe that folklore and literature correlation creates exchange sphere for a new interpretation of motives in the belles-lettres.

Key words: archetype, symbol, archetypal criticism, witch, female demon, snake-woman, Eve, cat-woman, *the other*.